

Obsedena meja: Predgovor

Zakaj je meja obsedena? V klasični grozljivki *Eksorcist* (1973) starodavni hudobni duh obsede dvanajstletno deklenco Regan iz Washingtona. Pričnjejo se dogajati čudne in strašljive stvari: deklenco se obnaša nenavadno, krade, preklinja in zmerja. Starši se sprašujejo, kaj naj storijo, končno se obupani obrnejo na eksorcista.¹

Tudi slovensko-hrvaška meja se je nedolgo po vzpostavitvi neodvisnosti obeh držav pričela obnašati, kot da bi jo nekaj obsedlo. Do tedaj benevolentna razmejitev med dvema jugoslovanskima republikama je postala poligon za kričanje, zmerjanje in očitke po kraji ozemlja.² Vloga nadržavnega eksorcista pa je bila v prvem desetletju novega tisočletja zaupana Evropski uniji. Pod njenim pokroviteljstvom sta 4. novembra 2009 Slovenija in Hrvaška podpisali arbitražni sporazum.³ A pokazalo se je, da je izganjanje mejaških duhov za voditelje obeh držav in Evropsko unijo prevelik zalogaj. Arbitražno sodišče je svojo razsodbo izreklo 29. junija 2017, vendar (v času priprave knjige) Republika Hrvaška razsodbe ne priznava zaradi prisluškovalne afere slovenskega arbitra v letu 2015.⁴

Zakaj je v naslovu knjige ustvarjanje meje in ne oblikovanje, premikanje, postavljanje, širjenje/krčenje, prestavljanje? Avtorji v knjigi upravičeno uporabljajo vse naštete izraze. Pojem oblikovanja, ki se običajno uporablja v zgodovini-pisju o mejah, je preširok in pove premalo: oblikujejo se tudi kapniki v jamah, pa zato ne potrebujejo človeka. Meje se lahko nedvomno premikajo v fizičnem prostoru, a da bi se premikale, morajo najprej obstajati. In četudi obstajajo, se z

1 Jones, *The Rough Guide to Horror Movies*, str. 82.

2 Mihelič, *Piranski zaliv: nekoč sobivanje, danes prepir*, str. 120.

3 Arbitration Agreement between the Government of the Republic of Slovenia and the Government of the Republic of Croatia.

4 Zajc, *The Border Monster Refuses to Die*, str. 119–130.

vsakim premikom spremenijo. Včasih (v primeru slovensko-hrvaške meje pogosto) se spreminjajo tudi brez premikanja. Izraz postavljanje meja predpostavlja tistega, ki postavlja, vendar je ozek in uporaben predvsem pri opisu konkretnih primerov. Glagolnika širjenje in krčenje običajno označujeta ekspanzijo/krčenje politične enote in sta pogosto ideološko obremenjena pojma. Ko se razpravlja o prestavljanju meja, se – med vrsticami – samo po sebi razume, da so meje od nekdaj kot reke in drugi geografski elementi in se jih lahko prestavi, kakor se prestavi kamen. Izraz ustvarjanje predpostavlja akterje, ki z načrtovano aktivnostjo ustvarjajo mejo tako v političnih konceptih, diskurzih, ideologijah kot tudi v prostorskih reprezentacijah, krajini in uradnih evidencah. Mejo ustvarjajo tako ideologi, ki si – včasih povsem arbitrarno – izberejo določeno reko ali gorsko verigo za »pravo« mejo, kot tudi geodeti, ki s pomočjo naravoslovnih znanosti mejo vrisujejo v karte in označujejo v krajini. Poleg tega že sam izraz »ustvarjanje« namiguje na dejstvo, ki je zgodovinarjem meja že dolgo znano: »delanje« meja je ustvarjalno delo. Pojem ustvarjanja se uporablja predvsem v gospodarstvu in umetnosti: ustvarjanje meja je hkrati tehnologija in umetnost.

Pred tremi desetletji so prebivalci Slovenije ob odpravljanju na Jadransko morje, na počitnice v Istro, Dalmacijo ali otoke bolj premišljevali o kolonah na poti, ki so bile najresnejša ovira na poti do cilja, kot pa o sami meji.⁵ Ljudje, ki so živeli ob meji, so vsakdanja opravila, pot v službo, obisk zdravnika, nakupe ali servisne storitve poiskali v bližini, ne glede na to, na kateri strani meje je bila rešitev na voljo. Iz reportaže o slovensko-hrvaški meji, ki jo je revija *Mladina* objavila dan pred plebiscitom o samostojni Sloveniji (22. decembra 1990), je razvidno, da se prebivalci ob »novi« meji niso obremenjevali, pod katero državo bodo spadali. Starejša ženica iz hrvaške vasi Brest je novinarjem zaupala, da ji je vseeno, ali živi v Sloveniji ali na Hrvaškem: »Važno mi je, da mož prinese domov denar iz Divače, kjer dela.« Nekateri informatorji so novinarjem zatrjevali, da razmejitev spoh ne bo mogoča, spet drugi so izražali upanje, da bo bodoča meja čim bolj odprta.⁶

Vzpostavitev dveh samostojnih držav, Slovenije in Hrvaške, ni prinesla zgolj prekinitev pred tem utečenih tokov, temveč na novo opredelila mejo tudi v razmišljanju in pogledih ljudi z ene in druge strani meje. Kjer je bila meja prej bolj navidezna, kjer je pomenila notranjo mejo znotraj iste države – navkljub različnim predpisom v eni ali drugi republiki – je nov položaj postavil nova pravila igre.

V središču dogajanja smo se znašli tudi zgodovinarji – oblasti so nenadoma zahtevale pojasnila: Kaj se dogaja? Kje je prava slovensko-hrvaška meja? Kmalu se je izkazalo, da odgovori ne morejo biti preprosti. Zgodovinarji prave meje med

5 Poč, *Milijoni Italijanov po polžje na dopust*, str. 8.

6 Štamcar, Sever in Kacin, *Meje prijateljstva*, str. 20.

Slovenijo in Hrvaško ne moremo najti ali dokazati, lahko pa jo bolje razumemo, če raziščemo naravo predhodnic današnje meje. »Pravo mejo« lahko najde senzacionalizem, ki se pretvarja, da je zgodovinopisje, za dokaze pa uporablja samo tiste elemente iz preteklosti, ki mu najbolj ustrezajo. Odgovor na vprašanje, kaj je obsedlo slovensko-hrvaško mejo, pa je kljub medijski vročici mučilo tudi zgodovinarje, skeptične do nacionalističnih razlag na prvo žogo.

Metafora mejnih duhov ni naša pogruntavščina. Koncept fantomskih meja je razvila mednarodna interdisciplinarna raziskovalna mreža Fantomske meje v Vzhodni Srednji Evropi (www.phantomgrenzen.eu) s centrom v Berlinu. Pojem fantomskih meja naj bi obsegal nekdanje politične meje, ki še vedno strukturirajo sodobni svet. V mnogih primerih historični prostori (npr. habsburška monarhija, otomanska država, Nemško cesarstvo) vztrajajo oz. se »vračajo« v obliki socialnih praks, volilnih geografij, infrastrukturnih mrež itd. Tvorci koncepta še zlasti poudarjajo vlogo akterjev v prostoru. Koncept fantomskih meja je tesno povezan s sistemskim pogledom na družbeno procesnost prostorov (in njihovih meja).⁷ Ustvarjalci teoretskega orodja so se naslonili na triado družbenih prostorov, ki jo je zasnoval francoski marksistični filozof in sociolog Henri Lefebvre (1901–1991).⁸ Poudarjajo interakcijo med tremi komponentami: dojetje prostora (*Raumimagination*), izkušnja prostora (*Raumerfahrung*) in oblikovanje prostora (*Raumgestaltung*). Čeprav koncept fantomskih meja vsebuje besedo »meja«, pa je pojem zasnovan kot »pripomoček« za raziskovanje prostorov, prostorskih praks in akterjev v prostoru. Meje kot politične ločnice, evidentirane v prostorskih projekcijah, opisih in krajini, niso v središču zanimanja.

Za razliko od avtorjev koncepta fantomskih meja pa so v središču našega zanimanja »realne« upravne meje v krajini in prostorskih projekcijah. Da bi lažje ujeli historično večplastnost in procesnost administrativnih meja, smo sodelavci na projektu – tudi pod vplivom historičnega empiričnega raziskovanja – začeli razvijati pojem administrativne dediščine. Gre predvsem za ostaline v obliki dokumentov, ki jih hrani uradna registratura. Administrativna dediščina je tesno navezana na razvoj moderne države. V našem prostoru je ena izmed najbolj pomembnih delov administrativne dediščine katastrska občina.⁹ Katastrske občine so bile že od samega začetka veliko več kot le pripomoček davčne politike, brez njih ne bilo države z monopolom ozemeljske oblasti. Država jih je izumila za obvladovanje in »izkoriščanje« prebivalstva: predstavljajo najmanjšo sklenjeno ozemeljsko enoto države in ko so v 20. stoletju države razpadale in se sestavljale na novo, se je nove meje – vsaj načeloma – vleklo po mejah katastrskih občin.

7 von Hirschhausen, Grandits, Craft, Müller, *Phantomgrenzen im ostlichen Europa*, str. 39.

8 Lefebvre, *Produkcija prostora*, str. 54.

9 Ribnikar, *Zemljiški kataster kot vir za zgodovino*, str. 324.

Politične meje lahko preživijo obstoj držav, ki so jih ustvarile. V sodobnih mejah se skrivajo tudi fantomske meje. Če si drznemo razvijati metaforo fantomskih meja, lahko ugotovimo, da imajo sodobne politične meje »telo« (mejni prehodi, ograje, oznake), ki ga lahko obsede historični fantom. Metafore obsedenih meja ne smemo uporabljati preširoko: čeprav so vse sodobne meje zgodovinske, niso vse meje obsedene z zgodovinskim fantomom. Meja postane obsedena takrat, ko se spremeni konstelacija političnih prostorov, oziroma ko nastajajo novi prostori in stari »izzvanjajo« v preteklost. S čim postanejo meje obsedene? »Preteklost«, ki obseda meje, lahko opazimo na dveh ravneh:

- a) **Raven reprezentacij in diskurza (mejno črto obseda historični fantom »od zunaj«).** Nova narava meje (npr. nekdanja meja federalne enote postane državna meja) pogojuje spremembe v reprezentacijah meje. Meja lahko izgublja pomembnost na diskurzivni ravni ali pa jo pridobiva. V primeru slovensko-hrvaške meje se je zgodilo slednje. Izoblikuje se nova historična narativa, ki opredeli mejo v kontekstu novega prostora.
- b) **Raven administrativne dediščine (mejno črto obseda historični fantom »od znotraj«).** Administrativna dediščina je pomembna zaradi legitimnosti in statusa sedanosti. Sodobnim mejam daje legitimnost in smisel zgolj gola evidenca. S spremembo političnega prostora postanejo pomembni tisti deli administrativne dediščine, ki so bili prej povsem banalni, tehnični, celo obskurni. Na primer: slovensko-hrvaška meja na morju v Jugoslaviji ni obstajala, obstajala pa je upravna praksa (federalnega) policijskega nadzora nad vodnimi površinami Jadranskega morja, pri čemer je slovenska stran izvajala kontrolo nad celotnim Piranskim zalivom.¹⁰ Ko se je odprlo vprašanje meje na morju med dvema novima državama, je »delitev dela« policijskega nadzora tehnično postala vprašanje državnih interesov. Pri meji na kopnem pa so postale torišče spora meje katastrskih občin, še zlasti tam, kjer je praksa oblastnih jurisdikcij odstopala od katastrskih meja: ob mejnih rekah zaradi meandriranja reke (Hotiza) in zaradi zgodovinsko pogojenih mejnih sporov (npr. Žumberak/Bela krajina).

Obsedenost zares zaživi takrat, ko se obe ravni povežeta. In ravno to se je zgodilo na primeru slovensko-hrvaške meje. Postopoma smo kolegice in kolegi, ki se ukvarjamo z zgodovino te meje na Inštitutu za novejšo zgodovino, prišli do ugotovitve, da je za velik del »obsedenosti« slovensko-hrvaške meje posredno odgovorna pestra zgodovina upravnih meja na širšem slovensko-hrvaškem mejnem območju. Leta 2011 smo bili uspešni na razpisu Agencije za raziskovalno dejavnost Republike Slovenije (ARRS) za temeljne raziskovalne projekte s

¹⁰ Kladnik, Pipan, Gašperič, Poimenovanja Piranskega zaliva, str. 70.

predlogom *Zgodovina upravnih meja in mejnosti: Slovensko-hrvaška meja 1800–1991* (J6-4132, 2011–2014, vodja: Marko Zajc). Vzporedno z našimi raziskovalnimi prizadevanji je večina projektne skupine pričela strokovno sodelovanje z Ministrstvom za zunanje zadeve (MZZ) RS glede zagovora pred Mednarodnim arbitražnim sodiščem (*Podskupina za zgodovino pri Svetovalni skupini za arbitražni sporazum na MZZ*). Raziskovalci smo dobili dobro priložnost (redko v slovenskem prostoru), da svoje znanstveno zgodovinopisno delo tudi prikažemo in uporabimo na aplikativen način. Knjiga bi morala iziti že leta 2015, vendar ji ARRS takrat ni namenila podpore, poleg tega se je večina avtorjev posvetila raziskovanju v okviru novega projekta *Fenomen mejna reka* (J6-6830, 2014–2017, vodja: Marko Zajc). Čeprav so nekateri kolegi v vmesnem času prispevke objavili drugje, je imelo odlašanje z izdajo tudi dobre strani: knjiga je bogatejša za prispevek geografov z Geografskega inštituta Antona Melika na ZRC SAZU o kartografskih virih, virih daljinskega zaznavanja in njihovi uporabnosti za spremljanje dinamike rečnega toka. Gre za edini prispevek v knjigi, ki spada v okvir rezultatov dela na projektu *Fenomen mejna reka*.

(Ne)zanimiva meja

Ker slovensko-hrvaške meje niso razumeli kot problematične, je historio-grafske raziskave dolgo časa niso obravnavale. Če po slovenskem bibliografskem sistemu Cobiss iščemo pod gesli »boj za meje«, »mejno vprašanje« in podobno, naletimo večinoma na problematiko oblikovanja slovenske severne meje proti Avstriji in zahodne meje proti Italiji. Nekaj zadetkov nas bo vodilo tudi k problematiki meje z Madžarsko. Na vprašanje razmejitve med Slovenijo in Hrvaško pa nas opozarjajo le zadetki iz obdobja razpadanja Jugoslavije in po osamosvojitvi obeh držav. Slovenski zgodovinarji so se že po prvi in drugi svetovni vojni ukvarjali s tedaj aktualnimi mejnimi vprašanji, nekateri so bili kot eksperti vključeni v različne delegacije.¹¹ Meje med posameznimi republikami Jugoslavije oz t. i. notranje meje Jugoslavije so postale zanimiv objekt raziskovanja; tudi za slovensko historiografijo. V zadnjih letih Jugoslavije so večji interes po spreminjanju meja kazali politiki in tudi strokovnjaki v drugih republikah. Začela so izhajati dela z dokumenti in stališči, s kakršnimi se do tedaj strokovna javnost še ni srečevala. Za delo oz. zbornik dokumentov *Državne granice i unutrašnja teritorijalna podela Jugoslavije*, ki sta ga pripravila Miodrag Zečević in Bogdan Lekić in je izšel v Beogradu leta 1991,¹² bi še lahko ugotavljali, da gre v prvi vrsti za objavljane dotlej manj znanih podrobnosti o razmejevanju med republikami

11 Nečak, Delo dr. Frana Zwittera za rešitev mejnih vprašanj, str. 55–68.

12 Zečević-Lekić, *Državne granice*.

znotraj Jugoslavije po letu 1945. V nasprotju s tem je leta 1992 izdana knjiga o spreminjanju jugoslovanskih meja, ki jo je pripravilo Ministrstvo za informiranje Republike Srbije, izrazito politični pamflet, namenjen spodbujanju negativnih čustev do sosedov v funkciji priprave na vojno.¹³ Atlas hrvaških meja, ki ga je proti koncu leta 1991 zasnoval hrvaški zgodovinar Ljubo Boban, je imel sicer očitno vlogo utrjevanja zavesti o hrvaških mejah, vendar se je Boban previdno držal zgodovinopisnih okvirov.¹⁴

Vprašanje meja med republikami razpadajoče Jugoslavije je prišlo na dnevni red ob koncu osemdesetih in v začetku devetdesetih let prejšnjega stoletja. V Jugoslaviji so interes za spreminjanje meja nakazali predvsem v Srbiji, Slovenija pa je vztrajala na nespremenljivosti meja.¹⁵ Vzroke za razlike v odnosu do »notranjih«¹⁶ jugoslovanskih meja ne gre iskati v »prirojeni«¹⁷ demokratičnosti bodoče samostojne slovenske države, ampak v različni predzgodovini in strukturnih razmerjih, v katerih sta se obe republiki (in oba nacionalizma) znašli.¹⁶ Slovenska elita je zaradi relativne nacionalne homogenosti Slovenije veliko lažje poistovetila meje republike z nacionalnimi mejami kot Srbija. Tudi Slovenija se je preizkusila s konstruiranjem meja, čeprav na bolj prikrit način: kmalu po osamosvojitvi so slovenske oblasti iz registra stalnih prebivalcev Republike Slovenije izbrisale 25.000 prebivalcev Slovenije, ki so imeli državljanstvo drugih nekdanjih jugoslovanskih republik.¹⁷

Od slovenskih zgodovinarjev se je v debato odločno vključil Bogo Grafenauer in nakazal izhodišča, ki so se kasneje v veliki meri uveljavila tako v strokovnih kot v uradnih slovenskih stališčih. V Glasniku Slovenske matice za leto 1991 je uvodni pozdravni izjavi Matice ob razglasitvi slovenske samostojnosti sledil Grafenauerjev članek o jugoslovanskih mejah, v katerem je nasprotoval stališčem zagovornikov spreminjanja meja, da so notranje meje zgolj »administrativne«¹⁸ meje. Prispevek je obogatil s preprostim zemljevidom, ki prikazuje starost zunanjih in notranjih meja Jugoslavije, ki jih je opisal od zahoda do vzhoda razpadle države. Grafenauer je nepoznavanje ali ignoriranje zgodovinskih dejstev nekako razumel pri srbskih politikih, kot je bil Slobodan Milošević, zmotilo pa ga je pri intelektualcih, kot je bil Dobrica Ćosić, torej »pri velikem pisatelju in človeku, za katerega sem verjel, da res skuša razumeti srbsko moderno zgodovino, pa je svojo ideologiziranost izdal na tako strašen način.«¹⁹ Grafenauerjeva analiza je namreč pokazala, da je imela zlasti srbska politika največjo željo po

13 Ivanović (ur.), *The Creation and Changes of the Internal Borders of Yugoslavia*.

14 Boban, *Hrvatske granice 1918–1991*.

15 Čepič, *Prizadevanja za ohranitev Jugoslavije*, str. 1312.

16 Dragović Soso, *Why did Yugoslavia Disintegrate*, str. 2.

17 Zorn, *The Politics of Exclusion During the Formation of the Slovenian State*, str. 93.

18 Grafenauer, *Jugoslovanske medrepublike in zunanje meje*, str. 4–10.

19 Prav tam, str. 8.

spreminjanju nekaterih meja z dolgo zgodovinsko tradicijo, to, da je med najmlajše sodila meja med Srbijo in Črno goro, ki za Srbijo ni bila sporna, pa bi lahko ravno uvrstili med »administrativne« meje našega časa. Seveda tudi teh zaradi mešanosti različnih narodov danes ni mogoče spreminjati,«²⁰ je zaključil Grafenauer.

Grafenauer je zagovarjal tezo, da je večji del meje med Slovenijo in Hrvaško med najstarejšimi mejami na ozemlju nekdanje Jugoslavije. Nastajala je od 12. in 13. stoletja kot meja med Svetim rimskim cesarstvom in Ogrskim kraljestvom, katerega del je tedaj že bila Hrvaška. Kot meja med državama, ki sta v srednjem in novem veku pomembno oblikovali svet srednje Evrope, je postala relativno trden mejnik za prihodnje meje med državami, ki so sledile na tem ozemlju. Od reke Mure na severu do Snežniško-Risnjaškega sredogorja na jugu je v dolgih stoletjih doživela malo sprememb. »Najnovejši« odseki meje so vzhodno (Prekmurje-Medžimurje) in zahodno (Istra) od stare zgodovinske meje, torej na ozemlju, kjer pred 20. stoletjem ni bilo državne meje in jo je bilo zato treba zarisati povsem na novo.²¹ Gotovo ni naključje, da do največjih nesoglasij med Slovenijo in Hrvaško po letu 1991 prihaja ravno na tem območju.

Podleganje izobražencev nacionalistični retoriki je Grafenauerja zmotilo tudi pri hrvaških kolegih. V odprtem pismu profesorju dr. Davorinu Rudolfu je sporočil, da je kot profesor zavezan iskanju resnice, če pa z njo ni seznanjen, pa se je, če o problemu javno razlaga, kot intelektualec z akademsko titulo dolžan z njim seznaniti. Rudolfu je Grafenauer zameril nekompetentno pisanje o slovensko-hrvaški meji v spodnjem toku Dragonje.²² Ob nasprotovanju pregrevanja nacionalističnega ozračja pri drugih narodih iz nekdanje Jugoslavije pa Grafenauer ni pozabil omeniti, da ga moti ista stvar in nespoštovanje mednarodnopравниh načel tudi pri lastnem narodu: »Prav to pomeni seveda tudi zastopanje takšnih stališč pri različnih neodgovornih ljudeh in osamljenih politikih (Jelinčič, Starman et consortes) pri Slovencih.«²³

Grafenauerjev angažma v prelomnih letih je prav gotovo nacionalen, kljub temu se je starosta slovenskega zgodovinopisja trdno držal načel akademskega zgodovinopisja. Z vidika sodobnih komparativne in transnacionalne zgodovine bi mu lahko očitali zagovarjanje slovenskega nacionalnega narativa (ki ga je v veliki meri ustvaril sam), predvsem v točki, ko meje preteklih entitet (dežel, banovin) poistoveti s sodobnimi mejami slovenske države. To je bila tako posledica prevladujoče historiografske paradigme v njegovem času kot tudi njegove

20 Prav tam, str. 10.

21 Glej npr.: Grafenauer, *Jugoslovanske medrepubliške in zunanje meje*, str. 4–10. Glej tudi zemljevide v: *Slovenski zgodovinski atlas*.

22 Grafenauer, *Odprto pismo profesorju dr. Davorinu Rudolfu*, str. 13–17.

23 Prav tam, str. 17.

konceptije slovenske zgodovine in seveda njegove poudarjene slovenske zavesti. Kljub temu tudi najbolj postmoderno usmerjeni zgodovinar ne bi mogel trditi, da sodobne meje niso »zgodovinsko zrasle«. Najbolj zanimivo pri Grafenauerjevi opredelitvi meja slovenskega zgodovinskega prostora pa nista severna in vzhodna meja, ki segata daleč v današnjo Avstrijo in Madžarsko, ampak opredelitev južne meje, ki se v osnovnih konturah sklada z mejami slovenske politične enote, kakor je nastala po drugi svetovni vojni. Grafenauer, ki je verjel, da je »jezik prirodni temelj narodnih skupnosti« in je Slovence opredeljeval kot govorce slovenskega jezika, je južno mejo zgodovinskega »slovenskega narodnega ozemlja« postavil na staro politično mejo. Na tisto mejo, ki jo določa očitna podobnost in mestoma celo istovetnost govorov.²⁴ Mogoče pa je z vidika administrativne dediščine v njegovem prispevku iz leta 1991 najbolj zanimivo zavračanje administrativne narave južne slovenske meje. To je seveda posledica določenega političnega trenutka, vendar se lahko kljub temu vprašamo, na kakšen način je južna meja Republike Slovenije »zgodovinsko zrasla«, če pa zgodovinske tvorbe, ki so mejo ustvarile, ne obstajajo več. Meja je »zgodovinsko zrasla« zato, ker je sodobna meja nasledila administrativno dediščino preteklih meja. Torej je (z našega stališča) slovensko-hrvaška meja »zgodovinska« predvsem zaradi dolge tradicije administrativnosti.

Naša knjiga ni splošen pregled (ali enciklopedija) zgodovine slovensko-hrvaške meje, ampak monografija, ki poskuša osvetliti izmuzljivo problematiko administrativnih meja, njihovih sprememb in pomena za oblikovanje (in vzdrževanje) slovensko-hrvaške meje. Raziskovalke in raziskovalci, ki sodelujejo v knjigi, se niso lotevali samo različnih tem, ampak so uporabljali tudi različne načine. Prepričani smo, da pluralizem pristopov ni slabost, ampak prednost. Nekateri prispevki se držijo okvirov uveljavljene slovenske historične narative, drugi so zastavljeni nekoliko bolj konstruktivistično. Vendar razlike v pristopu – po mnenju urednika – ne ovirajo skupnih ciljev, temveč obratno: različni pristopi osvetljujejo tudi različne plasti fenomena ustvarjanja meja. Predvsem pa dokazujejo preprosto resnico o zgodovinski metodologiji: konceptualnih pristopov je nešteto, viri so omejeni, preteklost, na katero se veže zgodovina, pa je v svoji kompleksnosti ena.

Knjiga ne bi ugledala luči sveta brez nesebične podpore in pomoči urednika Založbe INZ dr. Aleša Gabriča, ki me je spodbujal in vztrajno opominjal, da je potrebno knjigo zaključiti in jo ponuditi javnosti. Podobno velja za to spremno besedo. Iskrena zahvala gre tudi vsem sodelavkam in sodelavcem na omenjenih dveh projektih za vložen trud, raziskovalno vnemo in končne izdelke.

Marko Zajc

²⁴ Kosi, *Konceptija slovenske zgodovine v delih Boga Grafenauerja*.